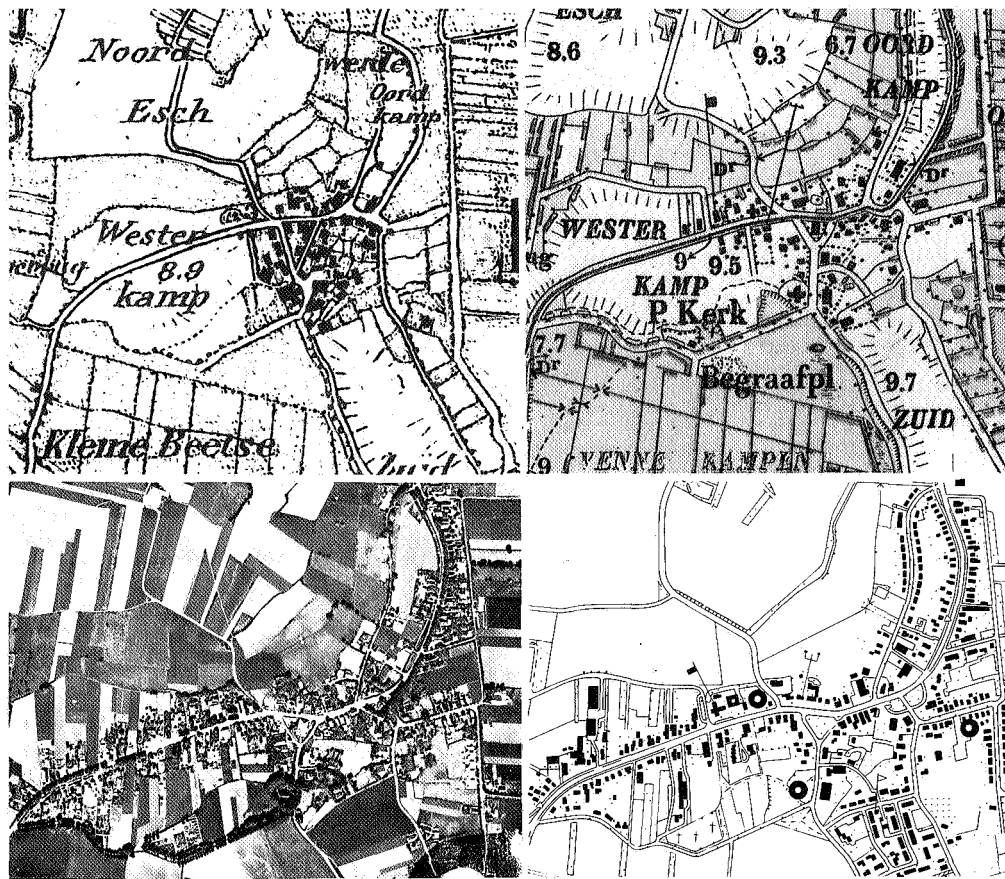

Janke de Boer

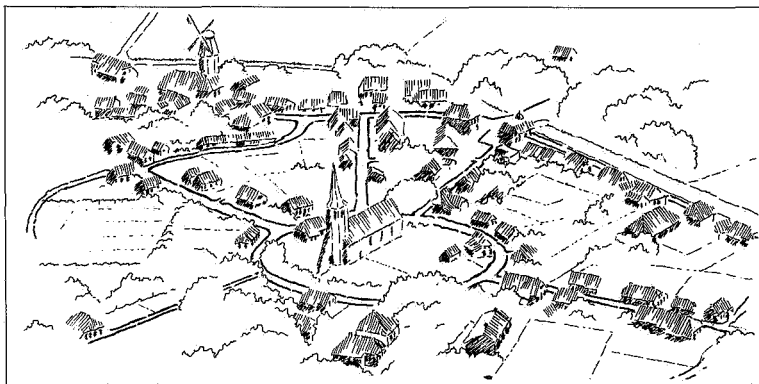
DORPEN IN GRONINGEN

De provincie Groningen kent een rijke variatie aan typen dorpen. Bovendien hebben veel dorpen hun karakteristieke kenmerken goed weten te behouden.

Deze gaafheid van de aanwezige historische structuur plus bebouwing kan worden gezien als een positief gevolg van de relatief geringe na-oorlogse groei van de meeste Groninger dorpen.

afb 1 a-d

afb 2

IN HET ONLANGS DOOR DE PROVINCIALE PLANologische Dienst van Groningen uitgebrachte studierapport Dorpen in Groningen worden de ruimtelijke kenmerken van de verschillende typen dorpen methodisch geanalyseerd aan de hand van een aantal aspecten, zoals ontstaansgeschiedenis, kenmerken van de bebouwing, structuur en stedenbouwkundige inrichting.

In dit artikel wordt een korte beschrijving van de voornaamste typen weergegeven. Evenals in het rapport wordt dit zoveel mogelijk aan de hand van illustraties gedaan. Per type worden hier alleen de meest kenmerkende aspecten eruit gehaald. Voor een meer omvattende beschrijving en voor aandachtspunten voor toekomstige ontwikkeling wordt verwezen naar het PPD-studierapport.

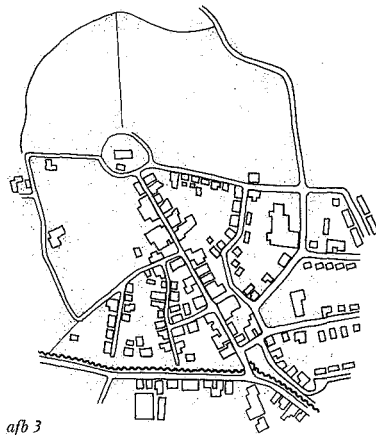
Esdorpen

In de oude beekdallandschappen van Westerwolde en het Groningse deel van de hondsrug (het Gorecht) liggen esdorpen en esgehuchten. De oorspronkelijke nederzettingen bestaan uit niet veel meer dan een groepje los verspreide boerderijen met bijbehorend bouwland (de essen) aan de rand van een beekdal, omringd door uitgestrekte woeste gronden. Het wegenpatroon is spinnwebachtig. Op de open ruimten in de kom en langs de wegen staan grote bomen. Verscheidene esgehuchten in Westerwolde, waarvan Smeerling zelfs wettelijk wordt beschermd, hebben dit traditionele karakter goed weten te behouden. Na de ontginning van de woeste gronden zijn dorpen als Vlagt-

wedde en Onstwedde sterk gegroeid. De groei van Sellingen wordt als voorbeeld aan de hand van historische kaartjes toegelicht (afb 1 a-d).

± 1850

Vanuit de nog zeer kleine dorpskern lopen veel wegen en paden in diverse richtingen, om de buiten het dorp gelegen landerijen te bereiken. Het wegenpatroon vertoont veel gelijkenis met de huidige situatie. De weinige bebouwing ligt losjes gegroepeerd op het overgangsgebied tussen essen en grasland. Het zwaartepunt van de bebouwing ligt tussen de hoofdweg en de kerk, die, zoals bij de meeste esdorpen, aan de rand van het dorp

afb 3

ligt. De boerderijen liggen vrij willekeurig gesitueerd ten opzichte van de weg. De wegen — niet veel meer dan zandpaden — worden deels door bomenrijen geflankeerd, en zijn op een paar plaatsen in de kom verbreed (wellicht met een functie vergelijkbaar met een Drentse brink).

± 1900

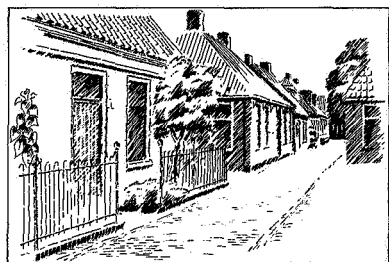
Het wegenpatroon is in hoofdzaak ongewijzigd; over de hoofdweg ligt een stoomtram-baan. Vooral aan de hoofdweg is de bebouwing uitgebreid met kleinschalige niet-agrarische elementen. Een deel van de nieuwe bebouwing is op de es terechtgekomen, terwijl in de oude kom nauwelijks verdichting heeft plaatsgevonden. Opvallend is het verschil tussen de losse situering van de oude gebouwen en de strakkere plaatsing evenwijdig aan de perceelsgrenzen van de nieuwere. Het verschil in grondgebruik tussen de open essen en de kleinschalige weidelanden — deels met houtwallen als afscheiding voor het veen — is goed van de kaart af te lezen.

± 1950

In de periode tussen 1900 en 1950 is het dorp zeer snel gegroeid. De nieuwe bebouwing is voornamelijk langs de hoofweg gesitueerd. De begrenzing van de dorpskom valt samen met de buitenbegrenzing van de traditionele essen, bouwlanden die hun betekenis hebben verloren na de grote uitbreiding van landbouwgrond na de ontginningen. De voormalige essen zijn opgedeeld in smalle percelen, waarop voornamelijk burgerwoningen en ook centrumfuncties als winkels en bedrijven zijn gebouwd. Deze staan op gelijke afstand van de weg, met voortuinen. De meeste bebouwing is vrijstaand. Het wegprofiel is zeer breed in verhouding tot de massa van de bebouwing. De nieuwe bebouwing is volledig binnen de bestaande wegenstructuur opgenomen.

± 1980

Na verdergaande verdichting langs bestaande wegen is in de jaren '70 een nieuwbouwwijk gerealiseerd. Door de dichtere bebouwing en de hogere ligging vormt de wijk een opvallend, weinig streekeigen element in het landschap. Wel blijft door de lob-achtige uitbreidingen het landschap tot diep in de kern doordringen. In het centrum zijn 'brinkachtige' verruimingen van de openbare ruimte gemaakt, passend bij de vergrote kernomvang.

afb 4

Wierdedorpen

In het noordelijk deel van de provincie hebben de bewoners tussen ± 600 en 1000 na Chr. terpen, of op zijn Gronings wierden, als bescherming tegen overstromingen aangelegd. De oudere zijn min of meer cirkelvormig, de jongere langgerekt van vorm. De dorpen die op de ronde wierden zijn gegroeid hebben een zeer karakteristieke vorm. Het wegenpatroon lijkt wel wat op een wiel. Langs de voet van de wierde loopt een rondweg en rond het centrum met de kerk een tweede; daartussen — als spaken — enige radiaire verbindingswegen (afb 2).

Bebauwingsstructuur

Kenmerkend voor de bebouwingsstructuur van wierdedorpen zijn de volgende punten:

- De huidige bebouwingsstructuur en de afzonderlijke gebouwen zijn (veel) later tot stand gekomen dan de wierden en het daarop geënte wegenpatroon. Alleen aan de situering van de Middeleeuwse dorpskerken is de relatie tot de oorspronkelijke wierdestructuur nog duidelijk afleesbaar. Ezing (afb 3) geeft een goed voorbeeld van een in de loop der tijd verschoven bebouwingsstructuur, waarbij de oorspronkelijk in het centrum gelegen kerk nu excentrisch ligt ten opzichte van de kom. Per kern kunnen zo belangrijke verschillen optreden in de structuur van de bebouwing.
- Het traditionele bebouwingspatroon is vrij compact, ook in kernen waar maar een deel van de wierdestructuur gevuld is met de bebouwing. De panden staan dicht

afb 5
Woningen aan
de Dorpsstraat
in Zandweer

naast elkaar aan de straat, zodat vooral bij rechte straten de indruk wordt gewekt van gesloten wanden (afb 4). Alle panden zijn evenwel vrijstaand. Doordat de bebouwing dicht aan de weg staat en bijgebouwen veelal aangebouwd zijn, blijven de binnen-terreinen grotendeels vrij van bebouwing.

- De opeenvolgende perioden in de ontwikkeling van de dorpsbebouwing zijn duidelijk afleesbaar, los van elkaar gesitueerd. De historische dorpskern is na 1900 nauwelijks verder verdicht. Vooral in de kleinere kernen is sprake van een homogeen 18e eeuws bebouwingsbeeld.

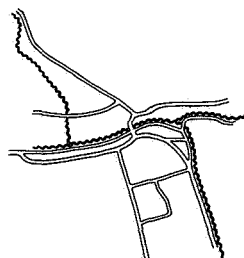
Bebauwingselementen

Het merendeel van de traditionele Noord-Groningse dorpsbebouwing bestaat uit een groot aantal varianten op eenzelfde type woning. De plattegrond is simpel: voordeur met gang in het midden, met aan weerszijden een kamer; daarachter dienstruimten (slaapgelegenheid, washok, keuken, schuur, enz.). De achterbouw is sterk wisselend in grootte. Dit type bebouwing bleek zo flexibel dat het alom is toegepast tot kort na de eeuwwisseling, waarna het langzaam verdrongen werd door minder streekeigen types. Zowel woningen als winkels en bedrijfstypes (met woongedeelte) en cafés hebben dezelfde grondvorm, waarbij de grootte van de bouwmassa kan variëren evenals de gevelindeling en detaillering. De dakvorm geeft een indicatie van de ouderdom van de in de 19e eeuw gebruikelijke, typische Groningse, afgeknotte bouwvorm met korte dakvlakken — wolfseinden — op het bovenste deel van de eindgevels. De afbeelding (afb 5) geeft een indruk van de verschillende mogelijke toepassingen van het bebouwingstype.

Kruisdorpen

Ontstaansgeschiedenis

Voor alle kruisdorpen geldt dat ze op z'n vroegst in de 13e eeuw zijn ontstaan, dus na de es- en wierdedorpen en de oude streekdorpen, en dat de aanleiding voor hun ontstaan niet-agrarisch is geweest. De kruisdorpen zijn ontstaan op (vroeger) belangrijke knooppunten van verkeer, meestal de kruis-

afb 6

sing van een verbinding over land met één of meer waterwegen, of ter plaatse van een (zee-)sluis.

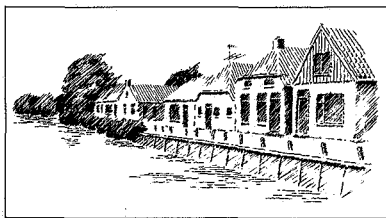
In het noordwesten van de provincie is door landaanwinst de plaats van zeesluizen steeds verder zeewaarts verschoven. Een reeks van nederzettingen met afnemende ouderdom is daarvan een gevolg. Zo komt Lauwerszijl op de historische kaart van 1850 nog niet voor, en is als laatste dorp in deze ontwikkeling Lauwersoog aan te merken. Illustratief voor de betrekkelijke jonge leeftijd van de kruisdorpen ten opzichte van het omringende land is het feit dat geen van deze dorpen hoofdplaats van een gemeente is, en dat de kerk(en), zo al aanwezig, klein of betrekkelijk nieuw is (zijn). Behalve de bedrijvigheid, die tot aan het eind van de vorige eeuw samenhang met de verkeersfunctie, vervulden de op vrij grote afstand van andere kernen gelegen dorpen een verzorgende functie voor het omringende agrarische gebied.

Vanaf het midden van de vorige eeuw verbeterden de wegen en vooral de vervoersmiddelen in snel tempo.

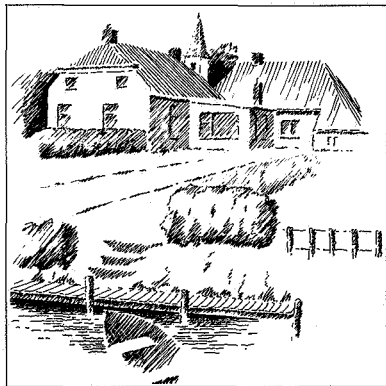
Hierdoor nam de bedrijvigheid in de meeste van deze dorpen snel af. Door de dalende omvang van de plattelandsbevolking en schaalvergroting op het gebied van voorzieningen zijn tegenwoordig de meeste kruisdorpen kleine, excentrisch gelegen kernen, met weinig voorzieningen, veel oude woningen en een teruglopend aantal inwoners.

Patroon van wegen en waterlopen (afb 6)

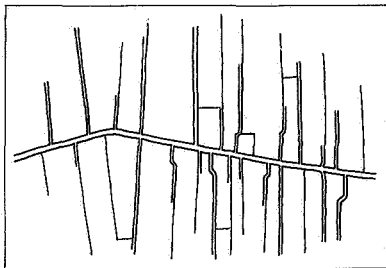
De (voorheen) belangrijkste verkeersader — het water — is in deze kernen het meest specifieke ruimtelijke gegeven. Voor de vorming van een kern is daarbij de kruising met één of meer verbindingswegen over land van belang. Er valt een duidelijke hiërarchie van be-

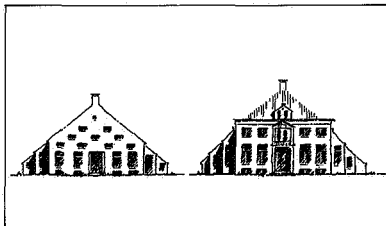
afb 7

afb 8

afb 9

afb 10 Oldambster boerderijen

gen te onderscheiden, vooral bij de wat grotere kernen.

Stedebouwkundige inrichting

Het meest opvallende aspect van de stedebouwkundige inrichting is het contrast dat bestaat tussen de overwegend 'groene' sfeer aan het water en de 'steenachtige' invulling van de overige openbare ruimten. Vooral het water en de inrichting van het aangrenzende gebied is kenmerkend voor kruisdorpen. In de meeste dorpen is een uitgesproken verschil aanwezig tussen beide oevers. Aan de ene kant loopt langs het water een weg, soms buiten het dorp overgaand in een jaagpad. Aan deze vrij smalle weg staan woningen en bedrijven met de voorzijde naar het water toegekeerd. De waterkant wordt gevormd door een kadewand, of een met gras begroeide walkant.

De vormgeving is sober, in sommige gevallen zelfs kaal te noemen (afb 7). Het ontbreken van bomen stamt nog uit de tijd van de trekvaart, waarbij obstakels langs de waterkant de doorvaart zouden bemoeilijken.

De overkant van het water ziet er meestal heel anders uit. Daar grenzen achtererven aan het water, waardoor een grote variatie in inrichting van het gebied zichtbaar wordt; soms is het achtererf bijna geheel bebouwd, of is het een siertuin met grote bomen (bv. Onderdendam), dan weer lopen moestuinen of tot aan het water (bv. Mensingeweer), met privé-aanlegsteigerijtjes. Deze variatie, die overigens per dorp een eigen accent heeft, geeft een zeer aantrekkelijk, soms wat rommelig beeld (afb 8).

Wegdorpen met grootschalige bebouwingselementen

Ontstaansgeschiedenis

De oude dorpen van Duurswold en Oldambt liggen op reeksen lage zandopduikingen temidden van uitgestrekte veen- en kleigebieden. Sinds ongeveer de 11e eeuw wordt het gebied permanent bewoond. Okkupatie van het gebied vond plaats vanuit een reeks boerderijen op de zandruggen. Overal overheerst een opstrekend verkavelingspatroon, waardoor verschillende grondsoorten deel uitmaken van een bedrijf.

Tot het midden van de 19e eeuw was het gebruikelijk dat behalve de boer en zijn gezin ook het vaste personeel op de boerderij woonde. Door het snel groeiend aantal perso-

neelsleden en de stijgende welvaart van de boeren werd de onderlinge band losser, en werden landarbeiders zelfstandig gehuisvest. Het verschil in behuizing is tekenend voor het verschil in welvaart en de maatschappelijke ongelijkheid rond de eeuwwisseling.

De periode van de grootste welvaart lag in het derde kwart van de vorige eeuw. Na \pm 1875 verminderde de werkgelegenheid in de landbouw, enerzijds door daling van de conjunctuur, anderzijds door de invoering van arbeidsbesparende methoden en de opkomende mechanisatie. Dit leidde vooral in het Oldambt tot scherpe economische tegenstellingen en sociale onrust.

Patroon van wegen

Kenmerkend voor de structuur is de hoofdweg, die, de natuurlijke ondergrond volgend, licht slingert. De hoofdweg vormt de 'ruggegraat' van de wegdorpen. Dwars op de hoofdweg leiden vele halfverharde landbouwwegen het land in. Verharde wegen, als verbinding tussen twee dorpen, komen aan de kleizijde weinig voor. Aan de zandzijde zijn meer dwarswegen, deels met bebouwing erlangs. De dwarswegen lopen parallel aan de kavelrichting (afb 9).

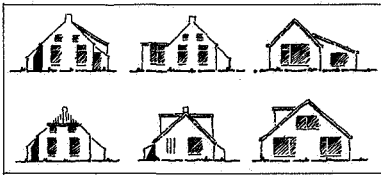
Bebouwingsstructuur

In Oost-Groningen is de bebouwing in een kern-grotendeels samengesteld uit één type gebouwen, variërend van zeer klein en eenvoudig tot kolossaal en luxueus. Ook de situering van de gebouwen is steeds gelijksoortig: de panden staan met het voorhuis naar de weg en met de nokrichting en evenwijdig aan de kavelrichting. Variabel is de afstand tot de weg en de tussenruimte tussen de panden. Meestal is de situering royaler naarmate het pand groter is (afb 10).

De oudste landarbeiderswoningen waren eenkamerwoningen met ingebouwde vee-schuur, en voldoen al lang niet meer aan huidige bewoningsnormen. Vele zijn dan ook in de loop der tijd afgebroken, de meeste zijn min of meer ingrijpend verbouwd en vergroot, meestal in eigen beheer uitgevoerd door de eigenaar-bewoners (afb 11).

Relatie tot het landschap

Van oudsher is sprake van een sterke verwevenheid van de lintbebouwing met het landschap. Iedere boerderij, maar ook de meeste niet-agrarische bebouwing, staat met de voorzijde naar de hoofdweg en de achterzijde gericht naar het open land. Incidenteel zijn doorzichten vanuit de beslotenheid van de

afb 11

hoofdweg naar het weidse land mogelijk. Opvallend is het contrast tussen 'binnen' het bebouwingslint en erbuiten. Dit contrast wordt versterkt door de aanwezigheid van grote bomen die aan het binnengebied extra beslotenheid verlenen, en afwezigheid ervan buiten het lint.

De openheid van het landschap is het grootst waar het lint grenst aan de uitgestrekte kleipolders. Het dorpsprofiel is vanuit het open land reeds van verre zichtbaar als een zware groene band, waar hier en daar de rode pannedaken van boerderijen doorheen steken (afb 12).

Wegdorpen met een kleinschalige bebouwingsstructuur

De vroege ontstaansgeschiedenis van deze, voornamelijk in het Zuidelijk Westerkwartier gelegen, dorpen komt overeen met die van de andere wegdorpen. De agrarische en maatschappelijke ontwikkelingen in de 19e eeuw hebben hier geleid tot kleine bedrijven met voornamelijk veeteelt.

Relatie tot het landschap

Het landschap van het Zuidelijk Westerkwartier wordt algemeen als waardevol beschouwd. Kenmerkend is de vanaf de zandruggen opstreekende verkaveling, waarbij op de hoger gelegen delen de perceelsgrenzen zijn afgebakend met houtwallen en de lagere delen door middel van sloten. De dorpen bevinden zich op de hogere gronden, dus voornamelijk in het gebied met boomsingels en houtwallen.

Bij de kleine, overwegend agrarisch gebleven kernen is de sterke verwevenheid tussen bebouwing en landschap nog goed herkenbaar (afb 13). De kleinschaligheid van de bebouwing en de vele bijgebouwen dragen bij tot een zachte overgang.

Bij kernen met een sterke verdichting met woonbebouwing langs het hoofdlint is deze relatie nog slechts incidenteel te ervaren. Opvallend is het van oudsher zeer sterke verschil

afb 12

in ruimtebeleving, afhankelijk van het bewegen langs de hoofdweg of dwars daarop. Dit effect treedt bij elke lintbebouwing met opstreekende verkaveling in zekere mate op, maar wordt in het Zuidelijk Westerkwartier verhevigd door afbakening van de kavels door boomsingels (afb 14) en het grotendeels ontbreken daarvan langs de vrij kale hoofdweg, die veel steenachtiger en grootschaliger aanvoelt (afb 15).

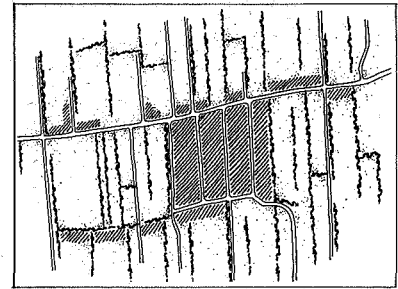
Een gevolg van de coulissen-structuur is dat in het algemeen weinig lange zichtlijnen voorkomen (behalve in de lengterichting langs de hoofdweg). Het is daardoor niet mogelijk om in het Zuidelijk Westerkwartier dorpsprofiel te ervaren, zoals in Noord-Groningen. Vanuit het buitengebied kunnen steeds slechts kleine delen van een kern tegelijkertijd waargenomen worden. Van deze afscherpende werking van de houtwallen kan gebruik worden gemaakt om visueel minder aantrekkelijke ingrepen in de structuur te verzachten of te kamufleren (afb 16).

Dijkdorpen

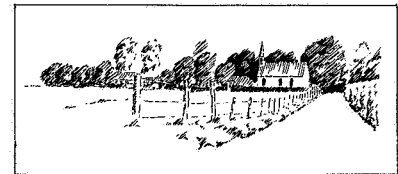
Ontstaansgeschiedenis

Vanaf ongeveer de 11e eeuw werden dijken aangelegd, in het begin alleen om het land te beschermen tegen de invloed van de zee, later ook om landaanwinst te verkrijgen. De boerderijen verspreiden zich vanuit de oude wierdedorpen over het land. In gebieden waar de afstand tot bestaande dorpen te groot werd, ontstonden nieuwe kernen met een verzorgingsfunctie voor het omliggende gebied.

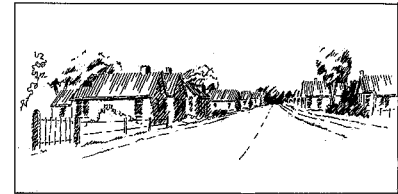
Daarbij werd in veel gevallen gebruik gemaakt van de aanwezigheid van een, door de elkaar snel opvolgende inpolderingen overbodig geworden, dijktracé. De dijkdorpen zijn relatief laat tot ontwikkeling gekomen; rond 1800 zijn vele kernen nog onvolgroeid. In de 19e eeuw, met name in het tweede deel, treedt sterke groei op onder invloed van de grote vraag naar arbeidskrachten in de landbouw mede ten gevolge van landaanwinst.

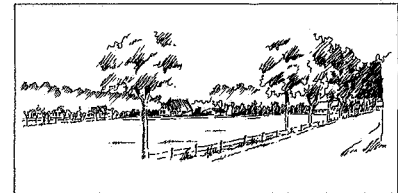
afb 13 Nieuwbouwwijk wordt opvallend in de hoofdstructuur opgenomen

afb 14

afb 15

afb 16

afb 17 a-d Pieterburen

Hoewel hun ontstaansgeschiedenis nauw samenhangt met ontwikkelingen in de landbouw, dragen de kernen ruimtelijk een niet-agrarisch karakter; de bebouwing bestaat vrijwel uitsluitend uit woningen, boerderijen komen in de kernen weinig voor. Na 1900 beginnen de gevolgen van een verminderende werkgelegenheid in de landbouw door te werken in de dorpen, waardoor vooral in de excentrisch gelegen kernen het aantal inwoners afneemt.

Aan de hand van kaartjes uit verschillende perioden kan de ruimtelijke ontwikkeling van Pieterburen, als voorbeeld van een dijkdorp, worden toegelicht (afb 17 a-d).

Omstreeks 1850 is het wegenpatroon vrijwel gelijk aan het huidige. Ook het aantal en de ligging van de boerderijen op het oude land is niet veranderd. De bebouwingsstructuur vertoont nog grote gaten. Wel is er een concentratie van bebouwing nabij de molen en in de directe omgeving van de kerk. De kerk ligt enigszins achter het bebouwingslint, en is niet dominant in het straatbeeld.

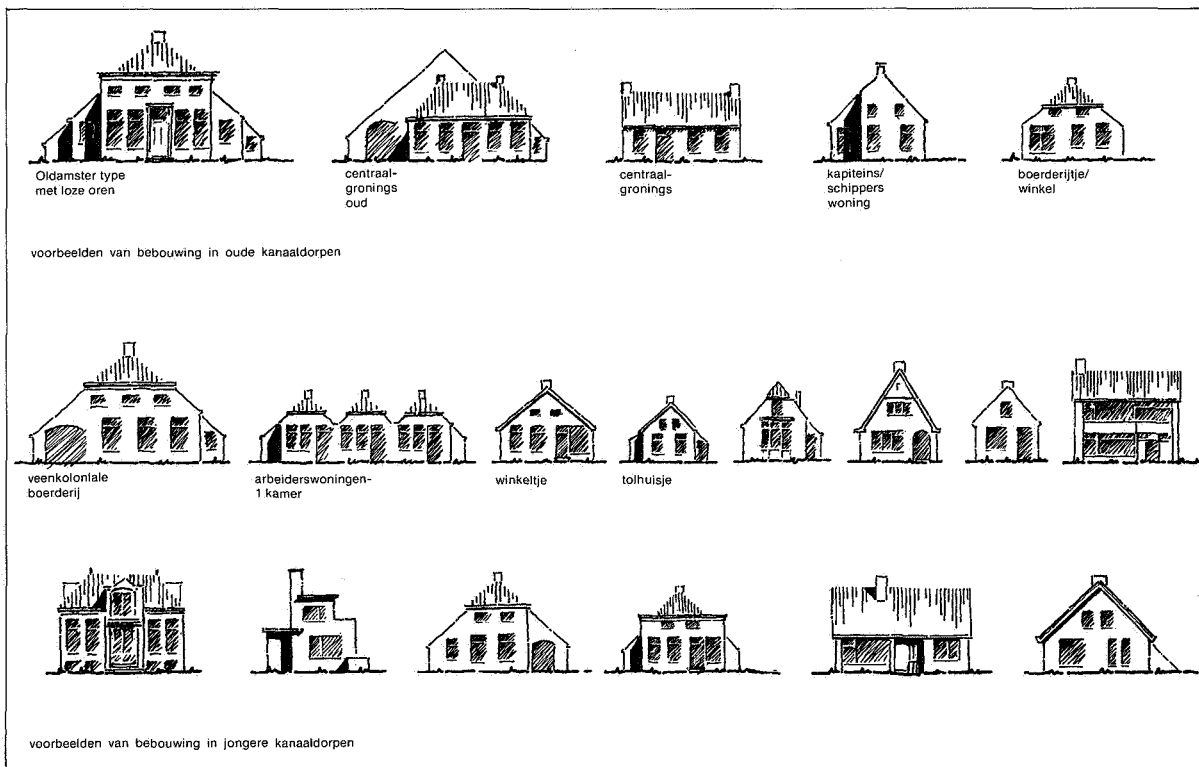
In 1900 blijkt het aantal woningen sterk te zijn uitgebreid. Deze uitbreiding komt voornamelijk tot uitdrukking in een sterke verdichting van het lint aan weerszijden van de kerk.

Ten noorden van het lint is een groep landarbeiderswoningen gerealiseerd. De bebouwing staat merendeels met de voorgevel direct aan de straat.

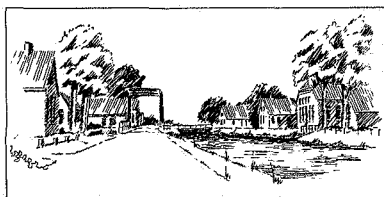
Door kleine verspringingen in de rooilijn is een enigszins onregelmatig gevormde straatwand ontstaan. De bouwwerken zijn overwegend bescheiden van afmetingen en van het Noord-Groningse type.

In de periode tot 1950 heeft vooral verlening van het lint plaatsgevonden, deels slechts aan een kant van de weg. De twee losse concentraties bij de kerk en de molen zijn nu door een enkel bebouwingslint met elkaar verbonden. Deze toegevoegde lintbebouwing is van het Oldambster type, en wijkt daardoor sterk af van de traditionele Noord-Groningse bebouwing.

Doordat er nog steeds flinke onbebouwde plekken langs de weg zijn is het straatbeeld afwisselend open, met uitzichten naar het open land, en besloten.

afb 18

afb 19

Het rapport Dorpen in Groningen is verkrijgbaar bij de Provinciale Griffie, Bureau Communicatie, Martinerkshof 12 te Groningen, tel. 050-164160. Kosten f 10,00.

In de 50-er jaren is een resterende open plek opgevuld voor die tijd gebruikelijke blokjes woningen. Daardoor is een verarming van de ruimtelijke karakteristiek van het lint opgetreden.

Verder is een kleine nieuwbouwwijk aangelegd ten noorden van het lint, en is een deel van de oudste bebouwing uitgedund.

Kanaaldorpen

De afgraving van turf in de Veenkoloniën heeft diepe sporen achtergelaten in de vorm van de huidige kanaaldorpen. Het stelsel van kanalen en wijken (dwarsloten) vormde de basis voor de planmatig opgezette ontginningen.

Toen na de ontginningen de grond als landbouwgrond in gebruik werd genomen, en

dorpen ontstonden, bleven deze kanalen lange tijd een belangrijke functie houden voor afwatering en scheepvaart. Langs de kilometers lange rechte kanalen is bebouwing komen te staan in bonte afwisseling: boerderijen, bedrijven, woonhuizen, fabrieken. De oudste en meest gekoncentreerde bebouwing is gesitueerd nabij sluizen (verlaten) en bruggen (afb 18). Doordat langs één zijde van het kanaal een doorgaande rijweg is gekomen en langs de andere niet, is de bebouwing aan de drukke kant dichter en meer gemengd, zoals bijvoorbeeld in Nieuwe Pekela goed is te zien (afb 18).

Ir. J. de Boer is planoloog bij de PPD Groningen.